

Peter Berry

Näcken – myten och musiken*

Folklivsforskaren och musikhistorikern Tobias Norlind skriver om näcken som musikens andeväsen, ursprunget till musiken, med särskild syftning på den tradition som blivit ansedd som typisk för Sverige. Med den utgångspunkten ger jag mig ut på en tankemässig resa som handlar om vilken folkmusik vi har tack vare näcken.

Förknippandet med näcktraditionen skulle kunna ha givit det som kallas svensk folkmusik vissa särdrag, som kan inspirera nu, när vi spelar idag. Ett problem med detta samband är att uppfattningen av vad näcken står för har tolkats olika i olika tider och av olika författare. Enligt Norlind är näcken, urnäcken, en musikalisk vattenande, med släktingar i andra kulturer. Under tidens gång har denna gestalt förknippats med olika karaktärer, som, vill jag hävda, påverkat den musik han anses vara ursprung till, på olika sätt.

Under 1800-talet och de romantiska strömningarna uppfattades näcken som en gestalt utan hemvist i vårt mänskliga samhälle, som strävade efter frälsning efter att en gång tillhört den skara änglar som lämnat himlen. En bild av en olycklig, blid, varelse framträder. Idén är i själva verket en rest från medeltiden och påverkad av den situation som då rådde, särskilt hotet från pesten och de försök att förstå och skuldbelägga som kom i dess följe. Näcken från denna tid är emellertid ingen blek och känslös typ utan en demon, farlig och erotiskt laddad. Denna näck förknippas med besatthet, ofta uttryckt med dans som leder till drunkning, särskilt i rinnande vatten, såsom i stritt strömmande forsar. Bilden av näcken som en fallen ängel som längtar efter sin frälsning framträdde än starkare under 15- och 1600-talen. Mikael Häll skriver att "... den stora skillnaden mellan tidigmoderna och senare näcktradition är den officiella kulturens förhållningssätt. Under den förra tiden togs näckberättelser på stort allvar och behandlades sorgfälligt inför rätta, allvarligt kommenterade av teologer och krönikörer och noterades i kyrkoböcker." Under 1700-talet, upplysningstiden, klingar den folkliga förankringen av och marken bereds för nyromantikerna. Det förefaller som man skulle kunna dra slutsatsen att näckgestalten, precis som folkmusiken, använts för att tjäna olika syften, olika ideologier, i olika tider, och vi står nu här med rester från flera av dessa.

Det finns ett rikt material med uppteckningar av sägner som avspeglar framför allt de motiv som var gällande under 1800-talet. Det är främst folkminnesarkiven vi har att tacka för våra goda kunskaper om övernaturliga väsen i folktron under denna period. Viktiga är även bidrag från olika forskare inom etnologi, särskilt Tobias Norlind, och folkmusikkunniga, som Olof Andersson. Fram träder en ganska enhetlig tradition, förvisso med variationer och olika infallsvinklar, ett myller av berättelser om platser där man möter näcken, hans olika gestalter, de magiska föreställningarna, som jag tidigare nämnt, och hans musik.

---

*Delar av artikeln publiceras under våren 2021 även i *Östgötaspel* och *Hembygden*

Oftast möter man näcken vid vatten. Vattnet har enligt etnologen Jochum Stattin en speciell betydelse i folktron som ”det formlösa och oordnade element som både kan rena och återföda ting och ... kan ibland ses symbolisera död och födelse.” De flesta uppteckningarna handlar om risken att möta näcken vid vatten, sjöar i inlandet eller särskilt vatten som rinner i en viss riktning, ofta norrut, i forsar vid broar och kvarnar och då under dygnets mörkare del. Ett vanligt motiv handlar om drunkning, att näcken drar ner badande under vattnet, särskilt barn, något som också kom till praktisk användning för att skrämja bort dem från en farlig lekplats.

Ett genomgående tema i beskrivningarna av näcken är att han kan uppträda i många olika gestalter och även att han kan skifta mellan dem. Den vanligaste utsagan är emellertid att man hör näcken, inte ser honom. Man hör hans musik. Likväl finns det många berättelser om hur näcken ser ut. Dessvärre finns det få samtida illustrationer som föreställer övernaturliga väsen i folktron, men det finns åtskilliga, mycket varierande, beskrivningar. Vanligen framställs näcken som hankönad och, till skillnad från en del andra väsen, som en gestalt som verkar i ensamhet. Havsfrun, eller sjörån, som ibland anges som näckens hustru, eller bäckjungfrurna i Skåne, är undantag. Mansgestalten näcken uppträder under många olika namn ofta beroende på var i Sverige han uppges förekomma. Det vanligaste alternativa namnet är strömkarlen, som använts särskilt längre norrut i Sverige.

Näckens utseende beskrivs på olika sätt. Föreställningen att näcken är naken är ovanlig i sägnerna. När hans yttre beskrivs är han ibland en välklädd samtida herreman, men oftast en gubbe i grått med röd luva. När näcken beskrivs som en fin herre förknippas gestalten oftast med en ondskefull karaktär, djävulen.

Näcken och liknande väsen uppträder i form av olika djur, då mestadels utan musikalisk identitet, eller till och med som föremål. Hästgestalten är särskilt vanlig. Enligt folkloristen Dag Strömbäck är vattenhästen en tradition med keltiskt ursprung som funnits i Norden sedan medeltiden, i Skåne och sydligaste Småland benämnd ”bäckahästen”. Den övernaturliga vattenhästen beskrivs både som en duktig arbetskamrat som hjälper till vid harvning och plöjning, men som ger sig av ner i sjön, med redskap, så fort betset avlägsnats. Det förekommer att näcken beskrivs som halvt djur halv människa, vit framtill, fjällig därbak, eller med hästfot. Mer sällan beskrivs näcken med utommänskliga drag, till exempel med ”ett hiskeligt gap” eller ”med ögon stora som halvmånar”. Slutligen förekommer näcken som föremål, eller som boende i föremål, till exempel i ett instrument, eller som ett ljusfenomen.

Vad har då näckgestalten bibringat vår nutida tolkning av det som vi för enkelhetens skull kallar folkmusik, svensk folkmusik? Många olika influenser, skulle jag vilja gissa mig till. Besatthet, en stimulans och riktning mot det övernaturliga, förefaller vara en ingrediens. En obeveklig puls, nästan utanför vår kontroll, som i modern rave-musik. Det är omvitnat hur musik i allmänhet uppfattas också av moderna människor som en resa mot det övernaturliga, något transcendentalt. Detta ger musiken en karaktär som skickar oss ut i en annan värld, okänd, och engagerande, något man i goda stunder ibland erfar som spelman, och som spelman vid dans. Eufori, helt enkelt.

Näckmusiken anses ha speciella tekniska karaktäristika, något som Norlind noga och föredömligt skriver om. Jag ska nämna några av dessa som pekar på ett arv i folklig musik som går långt tillbaka i tiden men, vill jag hävda, fortfarande är värda att uppmärksamma, när vi tolkar en låt eller inspireras vidare till ny musik, inspirerade av näck-arvet.

Ett första element är omstämningen av instrumentet, som ju enligt den modernare näcktraditionen främst är en fiol, men kan vara vad som helst som varit ett bruksinstrument under den beskrivna tiden. Stämningen och variationen av stämningen är, enligt Norlind, en rest av att melodier spelats på olika instrument vid olika historiska tider: pipa, harpa, giga, fiddla... Och även sång eller vissling hör till den uråldriga traditionen. Slutsats: var modig med stämningen. Ta ut svängarna. Detta är en del av näck-arvet.

Andra särdrag Norlind nämner är ”knäppspel”. Notera sambandet med näckens bruk av harpa i tidiga sägner. Flageolett påminner om tonen från flöjt och pipa, bägge förknippade med tidig näcktradition. ”Signalmotiv”, det vill säga en upprepning av korta signaler, är släkt med vallåtar. I andra källor kan man läsa att man knackar på fiollocket med stråken, ibland på bestämda ställen i en viss ordning.

Låt oss som en sammanfattning göra tankeexperimentet att någon skulle vilja göra musik som skulle kunna uppfattas som övernaturlig. Kan näcktraditionen ge vägledning? Vad borde ingå? En påminnelse om något ursprungligt, gammalt, i näckens fall, musik och instrument från en annan tid. En miljö som anknyter till liv och död, det forsande vattnet, avspeglar också det övernaturliga hos näcken. Så kallade svantoner, på fiolen flageoletter, väcker associationer till gränzonen mellan liv och död. Upprepningar, Norlind kallar dem signalmotiv, eggjar och talar, till det undermedvetna hos människan. Knäppningar och knackningar förknippas ofta med ockulta fenomen. Näckens musik förefaller med andra ord kunna vara en förebild om man vill skapa övernaturlighet i musiken. Ingick detta mer eller mindre omedvetet i det som uppfattades av näckmusikens uttolkare?

Att förvalta det musikaliska arvet från näcken kan ses som en av många traditioner som påverkat vår nutida uppfattning om folkmusik i vår del av världen. Att det varit en påtaglig källa till musikskapande kan ses bland annat i *Svenska låtar*. Det går att identifiera flera så kallade näcklåtar genom att använda registren i landskapsdelarna. Leta efter ”melodier som står i förbund med övernaturliga makter” och förteckningen över omstämmningar, särskilt A-E-A-Ciss. Man hittar flerfaldiga exempel från nästan alla landskap, till exempel Östergötland (332b), Dalarna (1185), Skåne (1196), Bohuslän (11), Hälsingland (462), Småland (178), Medelpad (230).

Näcktraditionen har också varit en viktig del i skapandet av spelmansgestalten, som någon som är förbunden med det okända, andra makter, höga och låga. Att vara trolldomskunnig, att kunna bota sjukdomar, att få stolar och bord att dansa, att driva dansande till vansinne, kan ha varit en tillgång för spelmän som ville göra sig gällande i forna tider men också risken att bli utstött. Spelmannen som en förlorad själ saknar demonisk-erotiska drag men ger spelmannens näckidentitet fortfarande en nimbus av originalitet, kanske rentav mystik och andlighet. Men det är kanske främst det virtuosa draget som uppfattats som karaktäristiskt för näckens spel och inspirerar nutida spelmän. Men, man kan tillgodogöra sig arvet från näckmusiken även om man är en stillsam amatör, som författaren.

Olof Andersson, redaktör för *Svenska låtar*, hade som uppgift att samla spelmansbiografier. I en serie artiklar i tidskriften *Hembygden* ger han exempel på några berättelser med anknytning till hur man lärt sig spela av näcken. Nästa hela Sverige är representerat, vilket inte förvånar. Andersson nämner till exempel Carl August Lindblom (Östergötland), Sparf Anders Andersson (Dalarna), Lorens Brolin (Skåne), Bryngel på Stärken (Bohuslän), Lars Fredriksson (Hälsingland), Per Johan, Trångsund (Sörmland), August Strömberg (Småland), Erik Svedin (Hälsingland).

När näcken spelar folkmusik kan det låta och se ut på flera sätt. Det visar inte minst urvalet från *Svenska låtar*. Det verkar emellertid, som bland andra Norlind antytt, finnas vissa grundelement i näckarvet. Låt oss ta vara på det som leder till spelglädje, och fler upptäckter.

Till slut: kärnan i näcktraditionen är naturmystiken. Allt börjar vid forsen, vid kvarnen, under bron, vid insjöns stränder. Mötet med näcken har skett i naturen, där människor lystrat efter den puls, rytm, klang och melodi man anat i ljuden från åar, bäckar, forsar och sjöar, som ibland uppfattats som en helhet, en musik, med övernaturligt ursprung. Tonsättaren Stefan Thorsson skriver att musikens uppgift "... är att låta oss se det osynliga, höra det ohörbara, röra vid och smaka det ouppnåeliga..."

Kanske borde vi i tider av farsot och oro, när möten av nödvändighet ofta sker utomhus, i naturen, unna oss en stunds lyssning, och om vi inte har tillgång till en fors, kanske undra mer över vad vi egentligen hör, vad ljudmattan som omger oss representerar. Sitter det en gråklädd gubbe med röd luva och filar på sin fiol på en sten i vattnet? Kanske, men det är större än så.

Litteratur i urval:

- Andersson, N. (Red.) (1922-1940). *Svenska låtar*. Stockholm: Norstedts.
- Andersson, O. (1948-49). Sägen och myt i folkmusiken... *Hembygden*, årg. 26-27. [18 artiklar]
- Bergstrand, M. (1936). Näcken som musikaliskt väsen: studier i svensk folktrö. *Folkminnen och folktankar*, häfte 1, 1936.
- Berry, P. (2020). "Djupt i hafvet på demantehällen, Necken hwilar i grönan sal..." – några ord om näcken och musiken med exempel från Östergötland. *Östgötaspel* [publiceras under våren 2020]
- Häll, M. (2013). *Skogsrået, näcken och djävulen: erotiska naturväsen och demonisk sexualitet i 1600- och 1700-talets Sverige*. Avhandling, Lunds universitet.
- Norlind, T. (1911). Studier i svensk folklore. Lund: Håkan Ohlsson. *Lunds universitets årsskrift*. N.F. Afd. 1, Bd 7, nr 5
- Norlind, T. (1938). Ist der Neck ein Schwedisches Naturwesen? *Zeitschrift für Volkskunde*, Neue Folge, Band 8=årg 46, 1936/37, s. 117-123.
- Norlind, T. (1947). *Bilder ur svenska musikens historia från äldsta tid till medeltidens slut*. Stockholm: Musikhistoriska museet.
- Sahlström, J. (1935). Strömkarlen spelar. *Namn och Bygd*. Årg 23, s. 42-55.
- Schön, E. (2010). *Erotiska väsen*. Stockholm: Carlsson.
- Stattin, J. (3. uppl., 2008). *Näcken: spelman eller gränsvakt?*. Stockholm: Carlsson.
- Strömbäck, D. (1980-1982). Näcken. I *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, s. 432-438.
- Thorsson, S. (2011). Det klingande sakramentet: religion och musik. *Tidningen kulturen*, 1 augusti 2011. <http://www.stefanthorsson.com/det-klingande-sakramentet/>